

Llengua i literatura ebrenca actual

1. UNA APROXIMACIÓ A LA LITERATURA EBRENCA

Per a molts dels escriptors de l'Ebre, bona part de la seua literatura naix del seu paisatge.¹ La literatura beu del paisatge, d'una mirada que configura un espai real i alhora simbòlic, com podem trobar en les paraules d'Andreu Carranza:

Així va ser com aquell paisatge que es veu des de la punta de la serra de la Fatarella se presentà davant meu com lo veritable paradís terrenal i el riu es va convertir en la serp que hi habitava mig adormida des del principi dels temps, per enganyar el primer home. I la serp es va alçar del seu llit i en mirar-li els ulls d'or encès encara me va semblar més bonica i llustrosa, i això va fer créixer més lo meu anhel per tocar-la i acaronar-la i demanar-li que me mostrés lo significat d'aquelles paraules del llibre, que me donés lo nom de les coses, perquè jo en aquell moment estava disposat a donar-li la meua vida. (Carranza, 2000, p. 90)

Romànticament, la natura esdevé paisatge, i el riu, la força vital que el configura i que alhora és font de sentit i de retrobament amb la paraula que Anjub, el personatge que dona nom al llibre, havia perdut, potser com les mateixes terres de l'Ebre, perifèria en un país a mig fer. Com Anjub, marcat per la tragèdia, les terres de l'Ebre busquen la paraula, on viu el ser anhelat.

El lligam entre territori i llengua en els escriptors vinculats a l'Ebre que comencen a publicar les seues obres a mitjans dels anys vuitanta del segle xx i les

1. Per a una visió de la relació entre literatura i paisatge de l'Ebre, vegeu Josep-Sebastià CID (2009).

dues primeres dècades del nou mil·lenni és el fil conductor del text que presentem; en aquest sentit, entenem que la literatura ebrenc va bastint un imaginari a la vegada divers i identitari que contribueix a reelaborar el del conjunt del país en un joc d'espills que considerem apassionant i enriquidor.

Emili Rosales deixava constància dels canvis produïts en el tombant de segle i de les possibilitats que s'apuntaven:

[...] assenyalen un retrobament amb el paisatge present i passat de l'Ebre que molts ciutadans d'aquestes comarques han dut a terme en els últims anys, i que el conjunt de la societat catalana també ha fet de manera incipient però certa. Si el paisatge i la història de l'Ebre han estat marginals per ser llunyans o distants o desconeguts, ara han esdevingut interessants i significatius just pels mateixos motius. Passarà l'Ebre de ser el paisatge invisible a esdevenir el gran descobriment?² (Rosales, 2008)

L'Ebre no havia format part de l'imaginari català construït de la Renaixença ençà. Remetem el lector al tractament que hem pogut fer sobre aquest tema en altres moments i recordem ara simplement l'expressió, que encara podem trobar avui, «terres més enllà de l'Ebre». Deixant de banda els precedents medievals i especialment l'obra de Despuig o de Francesc Vicent Garcia, podem dir que a la darrerria del segle XIX i fins als anys trenta, va començar a elaborar-se tímidament una literatura catalana a l'Ebre, si bé aquests primers impulsos van quedar es-troncats per la Guerra Civil espanyola (1936-1939) i va caldre una llarga espera en el camí de la represa encetat per la generació vinculada a la revista *Geminis* i per individualitats que han fet de pont amb el que denominem *literatura ebrenc actual*.

L'any 1989, Amics de l'Ebre va organitzar un homenatge a escriptors ebrencs «en reconeixement a la seva contribució personal de la defensa dels valors de l'Ebre i les seves Terres», en paraules del president de l'entitat, Salvador Tarragó (1991, p. 7), en el pròleg a *Escrits del riu*, una obra que recull textos de Xavier Garcia, Artur Bladé i Desumvila, Lluís Perpinyà, Manuel Pérez Bonfill, Carmel Biar-nés, Gerard Vergés, Zoraida Burgos, Ricard Salvat, Jesús Moncada, Hèctor Moret i Albert Roig. Es tracta d'una primera antologia que obre el camí a un seguit de reculls que permeten precisar l'estat de la qüestió respecte a la creació literària vinculada a aquestes terres.

2. En els darrers anys, autors com Andreu Claret, Antoni Vives, Jaume Benavente, Víctor Ame-la, Pilar Garriga, Laura Pinyol o Maria Carme Roca han centrat en els espais ebrencs alguna de les seues obres i incrementen la llista d'autors que, nascuts fora de la vegueria de les Terres de l'Ebre, han sentit l'atracció d'aquests paisatges. En castellà citem Javier Cercas.

Qui potser d'una forma més sintètica ens assenyalava el punt de partida de la literatura ebrenc actual és Gerard Vergés:

Literàriament, l'Ebre de parla catalana comença a Mequinensa amb una gran novel·la coral, *Camí de sirga* (1988), i acaba al Delta amb una altra novel·la esplèndida: *Terres de l'Ebre* (1932). (Vergés, 2005)³

En la lectura que faig de les paraules del poeta considero que, a més de deixar «fixada i explícita l'autoritat de dos dels nostres escriptors» i un trajecte fluvial riu avall, podem apuntar també que el ressò que en el seu moment va comportar la novel·la de Jesús Moncada, *Camí de sirga*, marca un punt d'inflexió en el reconeixement de l'Ebre com a espai literari. Considero que la recepció de la novel·la de Moncada va contribuir a perfilar i valorar la pròpia tradició i la voluntat de projectar-la i afirmar-la amb les aportacions de nous autors, que ara saben que tenien uns escriptors de referència.

Abel Cutillas, en un article dedicat a Pilar Romera (1968), escriu:

M'explica una curiositat sobre la seva trajectòria literària. Diu que quan va començar a escriure de jove, devia ser cap als vuitanta suposo, produïa una espècie de literatura urbana absurda, tòpica i innòcua. Cal pensar que era l'ambient cultural del moment, on el que es valorava estava una mica plastificat i tot feia aquella olor de nou que molt ràpid passa a ser vell. Però un dia, habitant entre els joves i moderns, va descobrir els llibres d'un senyor gran, d'aspecte convencional i originari de Mequinensa, Jesús Moncada, *the one and only*. Diu que en aquell precís moment tota la seva vocació literària va canviar i els ulls, el cor, el cap i les mans li van dir: «Això». Tot el que ha publicat té a veure d'una manera o altra amb el seu poble, al qual només hi va un dia o dos l'any. (Cutillas, 2019)

El camí per a establir una mínima tradició literària localitzada a l'Ebre, amb una xarxa de referents que ajudés a elaborar una trajectòria personal vinculada al territori, no ha estat fàcil.

Albert Roig (1959) a *L'orgull de ser pocs. 1954-1993*, antologia publicada aquell mateix any 1993, connecta els autors de la generació de *Geminis* i els nous poetes tortosins i aplega els noms de Manuel Pérez Bonfill, Gerard Vergés, Zoraida Burgos, Josep Ramon Roig, Ricard M. Pinyol, Albert Roig, Albert Aragonés, Luis Martín Santos i Andreu Subirats. El mateix autor, a *I pelava la taronja amb les dents. Ars amandi* (2004), en què evoca els anys de formació, escriu: «Un vespre Manuel Pérez Bonfill va dir-me que els més joves no coneixíem Tortosa, la gent de Tortosa i la Guerra». I hi menciona els seus referents: Elitis, Yeats, Pound, Leza-

3. El text es va presentar a la Segona Fira del Llibre Ebrenca, el 2005, i va ser recollit a l'*Avui* (30 juny 2005, p. 18) i a *Alfabet per a adults* (2009).

ma, Barros, Passolini, Blai Bonet i, entre els ebrencs, Zoraida Burgos —que li ofereix *Notes d'un estudiant que va morir boig*, de Sebastià Juan Arbó—, Gerard Vergés i l'esmentat Pérez Bonfill.

Per raons d'edat i de formació, bona part dels escriptors actuals vinculats a l'Ebre han hagut de fer aquest camí de coneixença sense cap cànon preestablert.⁴ Andreu Carranza (1957), com altres autors de la seua generació, parteix d'una formació en castellà; es considera un autodidacte i afirma: «Però en determinat moment llegeixo Artur Bladé i la cosa canvia».⁵ Jesús M. Tibau (1964) comenta: «No coneixia encara autors ebrencs llavors. Després, sobretot, m'ha influït el paisatge, present en uns quants dels meus relats, i la coneixença d'autors com Bladé o molts amb qui he establert amistat, com ara Josep Igual».⁶ Miquel Esteve (1969) escriu:

La influència ebrenca en la meua literatura és més d'escenaris que de llengua i més de sentiment d'identitat que no pas de tradició literària [...] no em considero inspirat en especial per cap novel·lista ebrenca pel que fa al meu estil. Potser per això el meu autor fetitxe ebrenca és poeta i no pas narrador: el senyor Gerard Vergés, tot i que professo una especial empatia per Moncada, Carranza i Bladé, aquests sí, narradors. (Conversa personal, 26 setembre 2021)

Autors significatius que comencen a publicar en la primera dècada del segle XIX ja són conscients d'una certa tradició ebrenca. Joan Todó (1977) a *La vista als dits* assenyala fonts de la seua obra i evoca l'època en què «[...] gràcies a Albert Roig descobria que podia escriure tal com parlo [...] imitava Josep Ramon Roig [...] presentava a una professora universitària feminista un treball sobre Zoraida Burgos [...]» (Todó, 2021, p. 284).

Yannick Garcia (1979) reflexiona sobre el trajecte d'allunyament i de relació amb el país natal i relata l'estranyesa que poden sentir alguns autors ebrencs en les seues obres en relació amb el propi territori:

Segurament jo he xalat tant llegint *L'horitzó primer* (com et passa quan llegeixes Rojals o Serés) perquè els forasters, els que hem passat per aquest procés d'estranyament que ens conforma el caràcter —em fa l'efecte que per a tota la vida— ens reconeixem. Portem unes antenetes. No ens cal dir-nos gaire cosa, ho sabem. Aquest llibre m'ajuda a explicar-me, a entendre'm. I això és precisament el que li recrimina una misteriosa consciència a Todó després de llegir un pregó elogiós, però vague, davant la plaça del poble: «Vos passa una mica a tots: marxeu, viviu uns anys a fora, vos torneu forasters... I després vos planteu aquí i ja no sabeu ni com respirem. Mos mireu, però no ens veieu. (Garcia, 2013)

4. Sobre la qüestió del cànon de la literatura ebrenca, vegeu Pere Ignasi POY (2007).
5. Andreu CARRANZA (conversa personal, 15 setembre 2021).
6. Jesús M. TIBAU (conversa personal, 8 setembre 2021).

Les veus més joves de la literatura ebrenc, com Eduard Carmona (1982), Maria Climent (1985) o Laia Viñas (1997), sembla que a partir del camí ja recorregut puguin alliberar-se sense complexos d'aquella possible angoixa de la manca de tradició que van viure els escriptors de l'inici de la darrera represa de la literatura catalana a l'Ebre. El seu bagatge ampli de lectures i una formació lingüística significativa ens fa viure en els seus textos el goig d'una llengua viva.

Entre autors, antologies, iniciatives com la Fira del Llibre Ebrenc o les trobades literàries d'Amposta o de Jesús, el festival d'acció poètica Bouesia, el món editorial i llibreries compromeses, considerem que es configura una xarxa de connexions:

[...] un sistema de relacions que, com diria Pierre Bourdieu, perfila un camp literari, és a dir, una estructura de relacions de poder, una xarxa en què intervenen autors, obres, lectors, editorials, grups d'opinió, institucions acadèmiques i culturals, premis literaris... En definitiva, un camp literari és una construcció cultural oberta, entre referents del passat, que la poden més o menys justificar —recordem que la tradició és un invent— i una voluntat d'existir i esdevenir. (Cid, 2013)

Una confirmació de la literatura ebrenc és la mateixa crítica que el concepte pot generar. En aquest sentit, són ben estimulants les aportacions de Joan Todó. Per exemple, a la seua *Guia sentimental del Delta de l'Ebre. Un diccionari* (2018), en format de glossari, a la primera entrada que conté —«aclariment»— llegim:

Val més que ho deixem clar d'entrada: jo no sóc del Delta de l'Ebre. No vaig nàixer allà; ni tan sols hi he viscut. Deltebre és a 45 quilòmetres de ca meua, gairebé una hora amb cotxe, i el lloc on jo visc és força diferent d'aquella terra. A Barcelona, malgrat tot, hi ha una certa insistència a fer-me deltaic, oblidant que no totes les Terres de l'Ebre són el Delta, igual que no tot el Pirineu és a la Vall d'Aran ni tots els barcelonins viuen a les Rambles. En realitat, «Terres de l'Ebre» és una denominació que no m'acaba de fer el pes, no tan sols perquè el riu que passa pel meu poble té un altre nom, sinó perquè se'm fa costa amunt aplicar-la a altres racons d'allò que, estrictament parlant, és la diòcesi de Tortosa. (Todó, 2018, p. 9)

I a l'entrada dedicada a «parnasso tortosí», Todó escriu:

Deixeu-me anomenar «Parnasso tortosí» a tots els escriptors de la capital del Baix Ebre. Uns autors que mantenen una relació molt especial amb el tema que ens ocupa, el Delta: no en són, però se'l senten seu. I és que fins fa quatre dies (vegeu SEGREGACIÓ), bona part del delta era administrativament tortosí. D'altra banda: són la colla del Parnasso Tortosí (ara en sentit estricte) els qui un bon dia necessiten crear-se uns ancestres. Són ells qui reivindiquen Pérez Bonfill o editen la poesia completa de Zoraida Burgos, a banda de recollir tota

aquesta línia d'avantpassats en un llibre com *L'orgull de ser pocs (1954-1993)*, l'antologia de poetes tortosins feta per Roig.

[Hi ha després, una cosa diferent, que són els escriptors ebrencs. Andreu Carranza, per exemple, és un escriptor ebrenc, igual que Andreu Subirats, però no és tortosí. Hom pot ser ebrenc i no ser tortosí. De fet, no ser tortosí ho notes, vegeu TORTOSINS.] (Todó, 2018, p. 149)

Establir un camp prou definit i operatiu com a referent cultural amb la literatura de l'Ebre esdevé un propòsit complex, com queda reflectit en l'article de Natàlia Borbonès dedicat a la Segona Fira del Llibre i l'Autor Ebrencs:

Els llibres i els autors ebrencs són els que s'inscriuen en l'àmbit històric de la diòcesi de Tortosa, és a dir, les comarques del Baix Cinca, el Matarranya, el Priorat, la Ribera d'Ebre, la Terra Alta, el Baix Ebre, el Montsià, els Ports i el Maestrat. Aquesta és la definició que l'organització del certamen dona a l'àmbit territorial al qual s'adreça, encara que l'escriptor i editor Emili Rosales afirmés: «Dubto que a Vinaròs hi hagi algú que cregui que un llibre ebrenc sigui seu». D'un territori, doncs, escapçat administrativament i al qual no se sap ben bé com cal anomenar, és possible que en sorgeixi una indústria cultural? «Sí, si ens prenem seriosament que som una cruïlla cultural i que, en conseqüència, n'hem de reivindicar la centralitat. Així podríem combatre les idees profundament regionalistes del País Valencià, que donen una presència residual a la llengua pròpia». Qui va parlar així és Miquel Àngel Pradilla [...]. (Borbonès, 2005)

Manuel Ollé (1954), professor i escriptor d'Ulldecona, se situa en la cruïlla esmentada i ens parla del seu espai viscut, el de les Terres de l'Ebre engrandit cap al Matarranya i l'Alt Maestrat, i reivindica en el seu cas el mestratge de Desideri Lombarte i l'obra pedagògica de Carles Salvadó.

Com veiem, doncs, l'acotació del que és la literatura ebrenc constitueix un àmbit ple de tensions que, amb un punt d'engrescament, podem considerar enriquidores i definidores d'aquest país de fronteres reals i imaginàries.

2. LA LLENGUA: ENTRE LA PARLA ABSENT I LA PARAULA ESSENCIAL

L'estudi de la llengua en aquestes terres de cruïlles, des d'una perspectiva gramatical i sociolingüística, i les valoracions de l'anàlisi del tractament que en fan les obres literàries depassa l'àmbit local i té un interès que ens sembla remarcable per al conjunt de la catalanofonia en el procés, sempre obert, de reelaboració de la llengua compartida.

La bibliografia sobre el procés d'estandardització de la llengua catalana i la variació geogràfica comença a ser prou àmplia. Per a situar-nos en el tema que ens ocupa,

remetem el lector, per exemple, a l'estudi de Carles M. Castellà (2016), i ens centrem ara a intentar perfilar un possible esquema de les posicions que adopten els escriptors actuals de l'Ebre català respecte a la creació d'un model de llengua literària.

Sobre la llengua dels nostres escriptors ens falten encara estudis. En altres moments, n'hem pogut fer alguna referència en parlar de la llengua de Carmel Biarnés o Artur Bladé (Cid, 2016a i 2016b) i, per exemple, ja anotàvem, a partir de Jordi Malé (2007), els dubtes d'Arbó a l'hora de fer servir formes lingüístiques que marquen la procedència de l'autor i la dels seus personatges, o les paraules de Jesús Moncada recollides per Mercè Biosca:

Em sembla que el lleidatà, a l'hora d'escriure, ha d'incorporar justament les seves pròpies particularitats, de la mateixa manera que ho ha de fer un senyor de Tortosa o de Girona. I això, al final, acaba fonent-se dins el cos general de la llengua. El que sí que he evitat ha estat caure en el localisme. He utilitzat totes aquelles coses que són de tipus general, però pròpies d'aquella banda, no les particularitats mequinensanes, torrentines o de Faió, car això sí que em sembla que és empobrir la llengua. A més, a l'hora d'escriure una frase sempre em plantejo si existeix una forma més genuïna de dir-la que la que en aquell moment se m'acut. (Biosca, 1989, p. 57)

Com recorda Carles M. Castellà, Gerard Vergés, el 1991 escrivia:⁷

Un ja comença a empudegar-se i a sentir-se vexat per tanta marginació. És clar que no parlo de morfologia ni de conjugacions verbals, que accepto en pro de la tan necessària unitat de la llengua. M'estic referint al lèxic. Veuran. Jo havia estat tan innocent fins ara que, quan un mot del meu parlar tortosí el diccionari Pompeu Fabra no el recollia, optava per una sinonímia acadèmica. Però això, perdonin, s'ha acabat. [...] Penso en les paraules de la meva infantesa. Penso (i ho penso amb una infinita nostàlgia) en les paraules que ja ningú no diu i que han anat morint i oblidant-se, igual que els nostres vells, virginals, primers amors. (Castellà, 2016, p. 178)

Com Moncada, Vergés defuig el localisme i alhora reivindica, amb les paraules recollides per Ferran M. Benaiges (2012), «el tortosí, diguem purificat de totes les seues paraules corruptes i tots els castellanismes»:

Home, si les deixem perdre les trobarem a faltar i hi haurà qui acabarà no trobant-les a faltar; això està claríssim. Però el cert i segur és que... aquí hi ha una dicotomia, entre la gent que parla el tortosí molt *typical*, i «xica pos mana a on vas?», i «la freixura» i tot això, però del tortosí tortosí, diguem purificat de

7. Cito a partir de Carles M. CASTELLÀ (2016, p. 178), que remet el lector al pròleg d'Albert ROIG a *L'orgull de ser pocs* (1993, p. 21).

totes les seues paraules corruptes i tots els castellanismes —que és com parlem tots— quan tu agafes aquest tortosí, que vas a la soca-arrel i les paraules són vives, i són autèntiques, i són les que has mamat de menut, això és una riquesa, i és una riquesa que tampoc cal fer-ne folklore. Jo quan escric en català no busco paraules orientals ben difícils d'allò que diuen a l'Escala o a Andorra, jo busco paraules que no facen mal a l'orella en tortosí, amb el català del sud, i penso que és bo jugar una mica sense fer corrupteles del català, que Déu me'n guard! Hauríem d'utilitzar paraules vives i, sempre que es puga, de la nostra gent, del nostre poble, de les nostres tradicions; és a dir, jo sempre parlo de l'espill, no parlo mai del mirall —potser algun mirall se m'ha escapat en algun poema— i qui diu això és mil paraules que són validíssimes i que tenen un ressò terrenal, concret, del país on vivim. (Benaiges, 2012)

El poeta tortosí s'allunya d'aquell folklorisme que a començaments del segle xx s'havia associat al tortosinisme secessionista,⁸ però alhora qüestiona el model de llengua literària que li havia servit de referència i es fa ressò d'una nova sensibilitat sorgida al territori que connecta amb el procés de renovació encetat a mitjans dels anys vuitanta i que, més enllà de polèmiques simplificadores sintetitzades en l'enfrontament entre el català *heavy* i el català *light* o entre puristes i permeables, ajuda a entendre els treballs de l'Institut d'Estudis Catalans (IEC) que es concretaran en les noves edicions del *Diccionari de la llengua catalana* i en la *Gramàtica de la llengua catalana* del 2016.

En aquest context de canvis, la llengua que els escriptors ebrencs mostren en les seues obres oferirà un ampli ventall d'opcions que se situen entre el predomini de l'ús de les formes lingüístiques més generals i el que podríem qualificar com la construcció d'una llengua singular, idiosincràtica, que crea un món personal i que deslliura l'obra literària del compromís amb la dimensió nacional, com s'havia establert, en el nostre cas, de la Renaixença ençà i que es fa explícit en grans poetes com Josep Carner o Carles Riba. És en el sentit de la creació literària, de la vitalitat de la llengua, no del solipsisme, que entenem amb Toni Sala propostes com les d'Albert Roig:

Estic parlant del grau extrem de la literatura, el més infreqüent, el més absolut, el de la poesia. Donar un idioma nou a un idioma és el privilegi dels poetes. I jo crec que la poesia de Roig retorna la paraula a la poesia, torna a la llengua la llengua, rega l'idioma, el fa. La gent de l'Ebre teniu la ventura de poder llegir-lo en la vostra llengua —sense l'Alcover a la pantalla—, la llengua a partir de la qual aixeca aquest idioma nou —és clar que no és nou, però és nou sobre el paper: un lèxic nou, una morfologia, una sintaxi nova, una imatgeria nova, molt al sud de l'Empordà, per dir el lloc d'origen d'una llengua amb molt de pes en la nostra literatura. (Sala, 2008)

8. Vegeu Albert ARAGONÉS (2003).

El joc literari permet camins diversos per parlar de la multiplicitat de realitats que els autors ens transmeten a partir de la llengua i de l'ús d'unes paraules concretes que basteixen l'obra. Amb opcions lingüístiques diferenciades, la literatura ebrenc ens pot traslladar a mons ben personals, amb una gran amplitud temàtica, que depassa les possibilitats de la nostra exposició d'avui. En faig referència només perquè consti que les obres de la literatura que ens ocupa, i, per tant, la llengua que li dona sentit, permeten abordar gèneres i temàtiques que en cap cas no queden delimitades per aspectes territorials. Pensem només, per no acabar amb una extensa llista de noms i d'obres, en els textos aplegats en les antologies publicades els darrers anys. I, també, en el nombre considerable d'autors ebrencs que ha rebut un reconeixement que es pot concretar, per exemple i a fi de buscar una certa objectivitat, en una llista dels premis obtinguts en els darrers anys. Entre els més significatius, esmentem Zoraida Burgos, Premi de la Crítica de Poesia Catalana, el 2018, pel conjunt de la seua obra, recollida a *Convivència d'aigües*; Miquel Esteve, Premi Mallorca de Narrativa, el 2019; Laia Viñas, Premi Documenta, el 2021, o Cinta Arasa, Premi Crítica Serra d'Or, el 2021.

Núria Grau, en el pròleg a *El brogit de l'Ebre. 15 narradors donen veu al riu*, es refereix al ventall d'actituds i usos lingüístics que mostren els autors i indica que aquests han de definir-se en relació amb l'estàndard:

[...] pot fer servir les formes seues que ja recull l'estàndard o les que li són més properes o, per contra, pot usar les formes més majoritàries, que corresponen a les varietats orientals del català. En aquest punt, hem de dir que la majoria dels autors han escollit aprofitar les diverses opcions que ofereix la normativa i, així, fer servir les formes pròpies dels parlars de les Terres de l'Ebre; la resta, empen les formes normatives dominants. En aquesta dualitat, però, cal fer-hi distincions. Dins el primer grup, hi ha autors que es mantenen dins el marc estricte de la normativa, això és: els possessius *meua, teua, seua*; els plurals amb *-ns* (*homens, jóvens*), el numeral *dos* per a masculí i femení; els infinitius del tipus *tindre, vindre* i compostos; *nàixer, xarrar, traure...*; formes verbals del tipus *puga, cantesses* [...], i el lèxic característic. Altres autors, però, van més enllà i utilitzen trets propis dels parlars ebrencs que encara susciten debat dintre l'establiment de la normativa, com ara el demostratiu *est(e)/esta*; els pronoms personals *naltres, valtres* o *natros, vatros*; les formes plenes dels pronoms *me, te, se* —que ja admet l'estàndard oral—; formes verbals amb l'increment *-ix* (*oferix*) o altres formes verbals com ara *omplic, obri*, etc. Pel que fa al lèxic propi de les Terres de l'Ebre, cal dir que hi ha autors que han usat paraules que en ocasions no apareixen en els diccionaris normatius, per la qual cosa el llibre compta amb un petit vocabulari específic per facilitar-ne la lectura. Dins el segon grup d'autors, hi predomina la idea que la variació lingüística és un recurs literari que al capdavall només caracteritza els personatges, de vegades a partir del registre col·loquial que empen. D'aquesta forma, un dels procediments per tal d'aconseguir la versemblança consisteix precisament a posar totes aquestes peces en

boca dels personatges de l'Ebre català. Amb totes les gradacions possibles entre les dos postures, des de la literatura, el debat sobre el model de llengua normativa també està servit. (Grau, coord., 2003)

Per continuar avançant en el tema, ens sembla convenient destacar que, quan parlem de la llengua de les terres de l'Ebre —*terres* en minúscula inicial, perquè no ens cenyim a l'àmbit administratiu de les quatre comarques del Principat—, no ens podem limitar al marc del dialecte tortosí; per tant, en cap moment no s'han de confondre, si ens centrem en la llengua, els termes *tortosí* i *ebrenc*. No entrarem en les diverses propostes establertes pels especialistes i citem, només per apuntar la complexitat del tema, la delimitació del tortosí que trobem en l'obra *Cruïlla*, de Joan S. Beltran i Josep Panisello:

Un bon objectiu, doncs, ens va semblar que podia ser mostrar les possibilitats que ofereix el model normatiu per a adaptar-se al territori dialectal propi, el qual, segons podrem veure quan parlem de la divisió dialectal, comprèn les comarques següents: els Ports de Morella, els dos Maestrats, el Montsià, el Baix Ebre, la Terra Alta, el Matarranya i una part important de la Ribera de l'Ebre. (Beltran i Panisello, 2002, p. 18)

La vitalitat de la llengua es resisteix a les classificacions, especialment, en la perifèria. Com escriu Joan Todó: «En aquest territori, de fet, fins i tot el llenguatge és inestable: fas una passa i ja has xafat una isoglossa» (Todó, 2013, p. 97-98).

De les tensions lingüístiques a l'hora de contribuir a elaborar una llengua literària adequada a la variació geogràfica en parla també Tere Izquierdo, que va assumir l'assessorament lingüístic de l'obra *L'hivern del tigre* (2004), d'Andreu Caranza:

I això és el que s'ha intentat fer amb la veu literària de Ramon Cabrera: vestir la seua veu amb les formes de la seua llengua materna més pròximes al seu parlar. Perquè, tal com diu l'Institut d'Estudis Catalans: «No s'han de barrejar, per exemple, trets fonètics i morfològics propis dels parlars occidentals amb d'altres propis dels orientals». I perquè no creem en el concepte propi de la literatura sociolingüística i dialectològica de promiscuïtat dialectal, això és, l'existència de preferències estàndards pertanyents a altres varietats geogràfiques que les dels usuaris i usuàries. Així, doncs, a grans trets, direm que dins de la morfologia nominal trobareu l'article propi de la llengua medieval i propi del subdialecte tortosí i de terres lleidatanes *lo, los*. Però no va ser tan fàcil en el sentit de posar l'article *lo* totes les vegades que apareixia esta forma, sinó que es van haver de tindre en compte les elisions pròpies d'una dicció ràpida del tipus: «Lo toc d'un tambor mos marca el pas» i no *mos marca lo pas*. Trobareu els pronoms personals tòncics *natros, vatros* i els pronoms en forma plena *me, mos, te, se*, etc., però igualment s'ha respectat la dicció ràpida en estos pronoms: «Me

sentia inquiet», però «Que no em moleste ningú» i no que *no me moleste ningú*. Es mantenen els demostratius propis tortosins: *este, esta, estos i estas*, així com els plurals del tipus *hòmens, jóvens i órdens*.

Pel que fa a la morfologia verbal, davant el munt de formes analògiques del present de subjuntiu pròpies del parlar tortosí, és a dir, que *cante* o que *càntigue*, amb increment velar, es va optar per vehicular les formes normatives considerades valencianes a les gramàtiques però que també són les nostres, per exemple: «Que no quede cap facció viu!» i «siga com siga». També trobareu les formes pròpies dels verbs incoatius del tipus: «Ho repetixo, tot ho he fet per això». (Izquierdo, 2006)

Vistes les reflexions anotades, intentarem assenyalar la relació que els escriptors ebrencs mantenen amb el model de llengua i els agruparem en dos blocs; això ens permetrà veure un estat de la qüestió que reflecteix la vitalitat de la llengua i els problemes sociolingüístics i gramaticals que van quedant perfilats i que, més endavant, es podrien omplir de matisos i d'anàlisis més concretes. A continuació, presentem un bloc d'autors que opta per un predomini de la llengua general, i, tot seguit, veurem la reivindicació de la variació geogràfica (que esdevé voluntat d'estil), anotarem consideracions d'alguns autors en relació amb aquestes qüestions i consignarem exemples de les opcions lingüístiques ressenyades.

2.1. *Predomini del model de llengua general*

Miquel Esteve comenta:

La meua parla i llengua escrita són perfectament asimètriques. Els meus lectors orientals poden descobrir amb no gaire dificultat que soc un autor ebrencc pels continguts literaris, però no pas per la llengua escrita [...]. Això mateix canvia totalment a l'hora de parlar. El meu accent és una mescla de riberenc [de la Ribera d'Ebre] i deltaic i empro moltíssimes paraules d'arrel i tradició ebrenques, moltes en desús i que conec per la meua vinculació amb el camp. Aquesta bipolaritat, escriptura i parla, s'ha emmotllat ja de forma natural i perfecta. No em provoca cap mena d'esforç. (Conversa personal, 26 setembre 2021)

A la pregunta «quina relació plantejes entre la teua parla i la llengua literària?», Jesús M. Tibau respon:

En un principi no em plantejo la parla que utilitzo quan escric. Em surt de forma natural, d'acord amb el meu bagatge vital, nascut al Priorat, a la frontera entre oriental i occidental, havent estudiat a Tarragona set anys, havent consumit molt de català estàndard, i després aterrat a les Terres de l'Ebre. La meua parla és una barreja, i faig servir aquesta barreja de forma natural quan

escric. S'ha repetit moltes vegades el comentari d'algun corrector dels meus llibres, que no veien adient que en una mateixa pàgina utilitzés els possessius «meva» i «meua», però és que a mi em surt així quan parlo i quan escric, i en determinades frases m'agrada més que un color sigui vermell, i en altres roig, en funció de com soni o del context. Soc una barreja, i aquesta barreja es veu als meus textos. Tot i això, potser per una mena de reivindicació territorial, cada cop utilitzo més sovint paraules típiques del tortosí. (Conversa personal, 8 setembre 2021)

Aquesta promiscuïtat de formes és habitual en molts textos ebrençs; per exemple, la podem veure en una de les autores més llegides de la zona, Francesca Aliern:

La Seso, feia tot el més insòlit, el que cap dona s'atrevia a fer encara que en tinguéss moltes ganes. Creuava el riu nedant com un peix, anar i tornar sense cansar-se gens. Dels arbres de l'Era, de les rames més altes, es tirava al mig del canal i en sortia victoriosa de la seua proesa, que feia posar en evidència els mateixos nois, que, en el fons, no deixaven d'admirar-la. (Aliern, 2009)

2.2. Una llengua marcadament dialectal: entre la voluntat de recuperació i la voluntat d'estil

Manel Ollé, a l'entrevista conduïda per Marina Pallàs, destaca la influència de Joan S. Beltran en la seua obra i recorda com el lingüista li va dir que a *L'última vinyeta* (1995), amb què havia guanyat el Premi Joan Cid i Mulet, «hi ha 120 paraules que els teus alumnes d'institut no saben». L'escriptor, que es va sentir corprès, manifesta que en la seua producció literària ha donat prioritat a recuperar el lèxic local i destaca la relació profitosa amb les correctores Núria Grau, de Cossetània, i Rosa Camps, d'Onada, en el camí de trobar paraules que l'emocionen —com *cruixidell*— i que algun dia es podrien incorporar al diccionari. En la conversa que hi vam mantenir el 17 de setembre de 2021 assenyalava una missió que podríem qualificar d'històrica i que contribueix a l'equilibri en la construcció de la llengua nacional: «Potser a l'Escala ja no trobarem paraules perquè hi va haver Víctor Català, aquí no hi havia ningú».

Juntament amb la reivindicació identitària, l'ús de termes marcadament dialectals pot buscar un efecte clarament provocador. Un exemple és el llibre *Los del sud us matarem a tots*, publicat el 2016, de Valero Sanmartí.

Andreu Carranza, al costat de la reivindicació territorial, hi situa la voluntat d'estil. En la roda de premsa amb motiu de l'obtenció del Premi Sant Joan de Literatura, el 2000, amb la novel·la *Anjub. Confessions d'un bandoler*, afirma: «la novel·la està escrita en la llengua que utilitzem els qui vivim a la ribera de l'Ebre i en

aquest sentit vull dignificar aquest dialecte i destacar-ne la riquesa». ⁹ En el qüestionari que li vam plantejar per realitzar aquest article, va remarcar que en les seues obres destaca la importància del dialecte geogràfic al servei de la ficció, i un altre tema, que no ens sembla menor i que hem anat apuntant: la influència dels correctors, de les editorials i de la crítica literària, uns aspectes en què caldria aprofundir.

Però la literatura necessita la variació tonal que et dona el dialecte per tal de caracteritzar, definir un personatge. Això és una cosa ben normal a tota literatura sense discontinuïtats (castellans, anglesos, francesos, alemanys...). Però aquí, això, encara no s'entenia prou, perquè vivíem l'embranchada de la normalització. Reconec que els meus editors eren escèptics al principi quan emprava a les novel·les l'article *lo* o formes possessives autòctones, etc., etc. Potser haguessin preferit que escrivís en *standard*. ¹⁰ M'hi vaig plantar. Sorprenentment la crítica literària barcelonina [inici dels noranta fins al 2000], que encara tenia un pes, ho va entendre i va considerar aquest fet una troballa magnífica. Això em va encoratjar i així he continuat. Però no hi ha una voluntat de ser diferent, simplement, es tracta d'apropar la literatura escrita a la vida real, al context de les històries, ja siguin actuals o d'època. La llengua, el dialecte, ajuda a fer el viatge en el temps, és clar que sí, i és la pedra, l'argamassa de la literatura. Però evidentment això s'ha de fer amb la màxima correcció, a mi no em valen les abrandades apostes dialectals ebrencs que ratllen el blaverisme.

El que importa és que la lectora o el lector volin amb la teua prosa, que els facis somiar, plorar, riure, els has de commoure i és clar, a una novel·la, un conte o un poema, la llengua o el dialecte no poden ser un obstacle en cap cas, al contrari, han de ser un element més del joc literari. (Conversa personal, 15 setembre 2021)

Seguint Barthes, podríem dir que el dialecte geogràfic contribueix al que realment compta, que és l'efecte de la «réalité irrèelle du langage» (Barthes, 1964). La connexió amb la identitat i la voluntat d'estil es fonen també en obres com les de Marta Rojals, Maria Climent o Laia Viñas:

Tenia la necessitat de deixar testimoni d'un món petit que existia i que jo el percebia ben viu. Va ser una esclatxa estreta que ara ja s'ha tancat, perquè no em podia ni imaginar que en tan pocs anys, pel que fa a la qüestió dialectal, el llibre ja seria un fòssil. (Juanico, 2021)

9. <https://www.vilaweb.cat/noticia/1141095/20000622/lescriptor-andreu-carranza-font-lobra-anjub-guanyador-premi-sant-joan-literatura.html>.

10. Sembla que la perspectiva, si més no d'alguna editorial, ha canviat. Laia Viñas, que ha publicat, com Maria Climent, a L'Altra Editorial, ens va comentar (conversa del 29 de maig de 2021, en el marc de la Divuitena Fira del Llibre Ebrenc) que l'editorial li va demanar que emprés les formes locals.

Són paraules de Rojals en relació amb *Primavera, estiu, etcètera* (2011), on l'oralitat i la parla del poble natal, la Palma d'Ebre, esdevenen un dels pilars més atractius de l'obra. Remarquem que la llengua va beure del treball i l'assessorament de la professora Olga Cubells, que va ajudar a construir aquest pas arriscat entre la parla espontània i l'escriptura novel·lística.

A *Gina* (2019), de Maria Climent, la protagonista és qui explica la història i, per tant, el parlar ebrenc amara tot el text:¹¹ «Escriure en el dialecte en què pensa i s'expressa algú és una manera molt potent de descriure aquella persona. Si hagués fet servir l'estàndard hauria quedat postís», apunta Climent. Utilitzar el dialecte és també una manera d'acostar la novel·la al territori al qual pertany: «La gent del Delta creixem sense cap referent dialectal als mitjans. De la mateixa manera que quan llegeixes en un altre idioma hi ha una distància emocional, a nosaltres també ens passa amb el català estàndard» —diu l'autora—. «El dialecte dona una sensació de proximitat a la lectura».

Tot insistint en la voluntat creativa d'utilitzar formes dialectals, Laia Viñas, en la conversa que hi vam mantenir, va comentar que, en l'obra literària, seguir un determinat estàndard territorial també li semblava un artifici innecessari i que preferia emprar la modalitat que sentia com a pròpia, encara que fos marcadament local.

En la línia d'apropar literatura i realitat, la literatura actual va incorporant no només la varietat dialectal, sinó també el multilingüisme. *L'altra* (2014), de Marta Rojals, és un referent d'aquest teixir llengües diverses. Maria Climent, a *Gina*, també ofereix aquesta convivència, cada cop més present en la nostra realitat, que la reflexió sobre la llengua no pot deixar de banda:

I dos besets. (Sonava *Words in the fire*, del Watson) Dommage que je ne sais pas danser, i em va somriure com volent dir: I jo, que soc com un iceberg, on la part que es veu és només lo que pronuncio [...] esta vegada me vaig portar la contrària i me vaig afanyar a replicar-li qu'il faut pas savoir danser cette chanson. Allà em teniu flirtejant gairebé d'esma, com amb catorze anys li vaig confessar que tenia un nom preciós en un dialecte que no era el meu. (Climent, 2019, p. 175)

A més del tema de la pluralitat lingüística, el fragment recull un apunt de caire sociolingüístic que reflecteix la situació diglòssica de la protagonista. Anteriorment, en recordar una conversa amb l'Elizabeth, escriu «(Em vaig adonar que parlant amb ella continuava camuflant-me el dialecte)» (Climent, 2019, p. 112).

Si canviem de gènere, podem observar que, en bona part dels poetes actuals, hi ha una voluntat clara d'alliberar la paraula dels motlles de la llengua literària establerta. Albert Roig, en relació amb la dramatització que elabora a *Cos*, un es-

11. Per a les citacions, vegeu Núria JUANICO (2021).

pectacle fet a partir de textos d'Estellés i Blai Bonet estrenat el 2013 al Centre de Cultura Contemporània de Barcelona (CCCB), comenta a Bernat Puigtobella:

Vicent Andrés Estellés, fill del forner de Burjassot, i Blai Bonet, fill del porquer de Santanyí, es comprometen amb l'oralitat, amb la paraula viva, i esborren les fronteres del llenguatge literari *noucentista* gràcies a la seua aposta pel valencià i el mallorquí i pels col·loquialismes. (Puigtobella, 2016)

L'oralitat, la relectura de la tradició i l'obertura cap a altres estètiques i cultures situaran la paraula en el centre creatiu del poema; els dialectalismes hi contribuiran, sentits com a paraula essencialment poètica, font de sensacions, arrel vital del sentit, com trobem en el poema «Riu» d'Albert Roig:

Riu

Sol, clos, Cor, cremes i et desvius a
l'aigua.
I vols ser els ulls i la boca de l'aigua.
I els llavis, te'ls cus fil de verds i
llum,
i rabies i et rebel·les infligit
entre estenalles de ferro roent.

I què em vols dir? Aquí.

I els vostres noms, Arbres, Canyar.
I els d'ales, Fotges, Xatracs,
Pàtxeres,
pel cel nu, 'nant-vo'n cap a—
I que m'agrada escoltar-vos,
recórrer-vos.
Com eco canvia de cel, de boca,
en favor d'aires, vos feu goigs i
ofrena.
Pell més dolça mai en ma vida
no havia encetat. Vida ajaçada.
Encanteri.

La mansuetud de l'horta i el
meandre,
que m'atura, olor d'estre i de torba.
Vores de bava i bova, a la Tancada.
A la Platjola, bous que salobregen.

Cap a arrissades dunes i soldó
ara. Quan de mi res no sé, no
encara.
Joia encara embriaga de la terra.
Cap anhel, defici o voler. Cap veu.

L'Aurora que era
contra les fulles totes conspirava,
i s'exclamaven despullant-se a
l'aire,
obaga i romegueres, i els rams
d'aigua,
ulls que ufana i serena aromen.

Aquí a l'aturada de les aigües,
mossos que hi llanço, cors de fruita i
pells.

(Roig, *Els ulls de la gossa*, 2021)

La paraula fonamenta l'obra creativa. Trobar la paraula en l'elaboració de la seua obra literària és la tasca del poeta i la seua contribució principal a la llengua compartida, i, així, la variació —lingüística i cultural— esdevé recurs al servei de l'obra. En aquest sentit, alliberador de dependències de l'obra en relació amb altres interessos, reproduïm les paraules de Joan Todó, que, amb un to sorneguer, ens parla de les seues «manietes»:

La primera, la més visible d'elles, aquella per la qual la gent sempre em pregunta (sobretot en aquest país on tothom, a banda d'entrenador de futbol, és filòleg), és la del dialecte. Potser caldria desfer, al respecte, un petit equivoc: no tots els mots «rars» que empro són ebrencs (o tortosins, o patxets, o com vulgueu dir-ne), no són allà com una marca localista. No hi ha cap pretensió de puresa, ni tan sols una elucubració tellúrica. N'hi ha de balears, per exemple, que són un empelt involuntari derivat de les lectures juvenils de Blai Bonet, Miquel Bauçà o Andreu Vidal. Són, senzillament, paraules que m'anaven bé per dir el que volia dir.¹²

3. CONCLUSIONS

La literatura ebrenc, la dels escriptors de l'Ebre i la d'aquells que s'hi vinculen, ha anat configurant des de finals del segle passat un camp de relacions que ha contribuït a l'afirmació d'un espai vist com a marginal i, alhora, al procés de reelabora-

12. Fragment de «Joan Todó: dos poemes inèdits i un autoretrat», text localitzat al blog *Mirall de Glaç: Grup de Literatura d'Amics de les Arts*, <<https://www.xn--miraldegla-w9a.cat/joan-todo-dos-poemes-inedits-i-un-autoretrat/>>.

ció de l'imaginari català que s'havia perfilat de la Renaixença ençà. Des de la perspectiva de la reelaboració del model de llengua general, les aportacions de la literatura de l'Ebre, amb la diversitat de tractaments que hem intentat perfilar, ens ajuden a valorar la situació actual de la llengua en aquestes comarques de cruïlla i la variació diatòpica com un element enriquidor i revitalitzador de la llengua comuna.

JOSEP-SEBASTIÀ CID I CATALÀ
Catedràtic de llengua i literatura catalanes
de l'Institut Julio Antonio de Móra d'Ebre

BIBLIOGRAFIA

- ALIERN, Francesca (2009). «La Sesó». A: ALIERN, Francesca [et al.]. *Galeria ebrenc: Auteurs i autores de l'Ebre*. El Perelló: Aeditors.
- ARAGONÉS, Albert (2003). «La llengua catalana i els escriptors tortosins de principi del segle XX». A: PRADILLA, Miquel À. (ed.). *Llengua i literatura a les comarques de la diòcesi de Tortosa*. Benicarló: Onada, p. 11-28.
- BARTHES, Roland (1964). *Essais critiques*. París: Seuil, p. 164.
- BELTRAN, Joan; PANISELLO, Josep (2002). *Cruïlla: Curs de llengua*. Benicarló: Alambor.
- BENAIGES, Ferran M. (2012). «“Hauríem d'utilitzar paraules vives i, sempre que es puga, de la nostra gent, del nostre poble”»: Entrevista a Gerard Vergés». *Beceroles: Lletres de Llengua i Literatura* [en línia], vol. 5, p. 147-154. <<https://raco.cat/index.php/Beceroles/article/view/261103>> [Consulta: 17 setembre 2021].
- BIOSCA, Mercè (1989). «Aproximació a l'obra de Jesús Moncada». *Serra d'Or*, núm. 351 (febrer), p. 55-57.
- BORBONÈS, Natàlia (2005). «Emili Rosales: “Des de l'Ebre podríem combatre el regionalisme del País Valencià”». *Vilaweb* [en línia]. <https://www.vilaweb.cat/www/elpunt/noticia?p_idcmp=1341215> [Consulta: 3 setembre 2021].
- CARRANZA, Andreu (2000). *Anjub: Confessions d'un bandoler*. Barcelona: Edicions 62.
- CASTELLÀ, Carles M. (2016). «La varietat lingüística geogràfica del Baix Ebre i el procés d'estandardització. Manteniment i pèrdua de formes pròpies. Un tast». A: *Jornades de la Secció Filològica de l'Institut d'Estudis Catalans a Móra la Nova (17 i 18 d'octubre de 2014)*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans; Móra la Nova: Institut Ramon Muntaner, p. 169-200.
- CID, Josep-Sebastià (2009). «Literatura i paisatge a les Terres de l'Ebre». A: ANGLÈS, Fina (cur.). *Literatura i paisatge*. Tarragona: APELLC, p. 29-53.
- (2013). *Patrimoni literari i territori. Una proposta d'educació literària a partir dels espais de l'Ebre* [en línia]. Tesi doctoral. Universitat de Barcelona. <<https://www.tdx.cat/handle/10803/287219>> [Consulta: 17 agost 2021].
- (2016a). «Els escriptors de l'Ebre i la llengua: Carmel Biarnès». A: *Jornades de la Secció Filològica de l'Institut d'Estudis Catalans a Móra la Nova (17 i 18 d'octubre de 2014)*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans; Móra la Nova: Institut Ramon Muntaner, p. 105-136.
- (2016b). «Bladé: la paraula literària». *Miscel·lània del CERE*, núm. 26. Flix: CERE, p. 189-212.

- CLIMENT, Maria (2019). *Gina*. Barcelona: L'Altra Editorial.
- CUTILLAS, Abel (2019). «Pilar Romera. Moviments interns» [en línia]. <<https://llempecs.delcamp.cat/opinio/37110/pilar-romera-moviments-interns>> [Consulta: 18 setembre 2021].
- GARCIA, Yannick (2013). «Todó estén la catifa». *Núvol: El Digital de Cultura* [en línia]. <<https://www.nuvol.com/llobres/todo-esten-la-catifa-11546>> [Consulta: 22 agost 2021].
- GRAU, Núria (coord.) (2003). *El brogit de l'Ebre: 15 narradors donen veu al riu*. Valls: Cossetània.
- IZQUIERDO, Tere (2006). «L'hivern del tigre, d'Andreu Carranza». *Beceroles: Lletres de Llengua i Literatura*, núm. II, p. 145-153. <<https://raco.cat/index.php/Beceroles/article/view/40308/171439>> [Consulta: 25 setembre 2021].
- JUANICO, Núria (2021). «Tornar al poble amb una novel·la». *Ara* [en línia]. <https://llegim.ara.cat/reportatges/novela-poble-rojals-sola-sala-artigau-climent-cerezo_130_4003964.html> [Consulta: 29 setembre 2021].
- MALÉ, Jordi (2007). «Jesús Moncada (1941-2005)». *Estudis Romànics*, núm. 29, p. 635-642.
- MIRALL DE GLAÇ. GRUP DE LITERATURA D'AMICS DE LES ARTS. «Joan Todó: dos poemes inèdits i un autoretrat» [en línia]. <<https://www.xn--miraldegla-w9a.cat/joan-todo/#>> [Consulta: 20 agost 2021].
- PALLÀS, Marina (2018). «Entrevista a Manel Ollé Albiol». *Setmanari l'Ebre* (8 juny).
- PUIGTOBELLA, Bernat (2016). «Em dic com vulgues dir-me». *Núvol: El Digital de Cultura* [en línia]. <<https://www.nuvol.com/musica/em-dic-com-vulgues-dir-me-36387>> [Consulta: 25 agost 2021].
- POY, Pere Ignasi (2007). «El cànon narratiu ebrenc: Moncada, Bladé, Arbó». A: ESPAIS ESCRITS (2011). *Literatura, territori i identitat: La gestió del patrimoni literari a debat*. Girona: Curbet, p. 309-360.
- ROIG, Albert (2004). *I pelava la taronja amb les dents: Ars amandi*. Barcelona: Edicions 62.
- (2021). *Els ulls de la gossa: 1979-2019*. Barcelona: Edicions 62.
- ROIG, Albert (cur.) (1993). *L'orgull de ser pocs: 1954-1993*. Tarragona: La Gent del Llamp.
- ROJALS, Marta (2011). *Primavera, estiu, etcètera*. Barcelona: La Magrana.
- ROSALES, Emili (2008). «Una visió literària: les Terres de l'Ebre, un paisatge invisible». A: NOGUÉ, Joan; SALA, Pere (2013). *Catàleg del paisatge: Terres de l'Ebre* [en línia]. Barcelona: Generalitat de Catalunya, p. 19-153. <https://territori.gencat.cat/web/.content/home/01_departament/documentacio/territori_urbanisme/paisatge/publicacions/Catleg_paisatge_terres_ebre/documents/cp_tebre_bloc2.pdf> [Consulta: 25 setembre 2021].
- SALA, Toni (2008). «A l'encesa, d'Albert Roig» [en línia]. <<https://www.tonisala.net/2008/04/18/a-lencesa-dalbert-roig/>> [Consulta: 20 agost 2021].
- TARRAGÓ, Salvador (ed.) (1991). *Escrits del riu*. Tortosa: Amics de l'Ebre.
- TODÓ, Joan (2013). *L'horitzó primer*. Barcelona: L'Avenç.
- (2018). *Guia sentimental del Delta de l'Ebre: Un diccionari*. Barcelona: Pòrtic.
- (2021). *La vista als dits*. Cornellà de Llobregat, Barcelona: La Breu.
- «Autoretrat». A: *Mirall de Glaç: Grup de Literatura d'Amics de les Arts* [en línia]. <<https://www.xn--miraldegla-w9a.cat/joan-todo-dos-poemes-inedits-i-un-autoretrat/>> [Consulta: 27 agost 2021].
- VERGÉS, Gerard (2005). «Camí de sirga». A: *Alfabet per a adults* (2009). València: Perifèric, p. 137-139.